

L'ÚLTIM FORN DE CALÇ D'OLIVA

LAURA BOLO MARTÍNEZ
Graduada en Filologia Catalana

1. PRÒLEG

Aquesta és una història familiar. D'aqueixes que han passat per moltes suors i mans de la mateixa sang. És una història de temps compartits, d'un passat que no tornarà, que ja no viu més que en el record d'ell i que hui jo he ressuscitat tímidament. Aquest és, en definitiva, el relat més original d'una família, el seu estigma. Per això, com que és el que ens ha distingit, sota pena d'oblidar qui hem estat, ens hem resistit a perdre'l, almenys de la memòria...

Loliver Alfredo Bolo durant el procés d'enfornar
(Autor de la foto: Josep Bolo Gràcia, ca. 1991).

2. INTRODUCCIÓ

El treball que presentem esforça les seues línies per ser una descripció el més fidel i senzilla, deslliurada de tota especificitat que pugua entorpir la lectura a un públic poc especialitzat. Es tracta, doncs, de descriure les tasques que envolten el procés de producció de la calç al forn de la vila d'Oliva, que estigué situat a la carretera de Pego.

L'estudi següent naix de la constatació nostàlgica de com les formes de vida ancestrals que s'havien sedimentat per centenars d'anys en la memòria del nostre poble s'han esborrat a causa dels canvis en els models d'oci, treball i socialització arran de l'extensió de la industrialització i l'entrada en l'era post-moderna, entenent el seu punt d'inflexió en l'aparició de les tecnologies que han produït un canvi exponencial de totes les nostres formes de vida.

En aquest context, és molt perillós de deixar perdre el llegat que generació rere generació van confiar els nostres avantpassats i que ens ha arribat fins als avís. És greu perquè hui dia, després de l'embriaguesa tecnològica i globalitzant, s'ha demostrat que tornar a l'origen –apostant per la combinació del desenvolupament sostenible, l'ecologisme, la bioètica, el reciclatge i els productes de proximitat– és l'única via possible per a continuar una evolució equilibrada. Aquests temes que hui dia encapçalen els discursos més progressistes compten, paradoxalment, amb el solatge de milers d'anys d'evolució.

Nosaltres, a l'igual de Joan i Wittlin en l'article *L'antiga art de coure calç a Eivissa* (1992, 30), ens proposem de «descriure una activitat tradicional avui desconeguda per gairebé tota la gent “moderna”, però que ha deixat “relíquies” en centenars de llocs, activitat recordada amb estimació per molta gent del camp.»

L'escrivim perquè tot allò que no s'escriu, sabem bé que es perd. I perquè si la història pren un gir i tornem a reconèixer el valor d'aquestes activitats, tant per al “benestar” humà com per al de la natura, llavors no tindrem a qui dirigir-nos. “La sabiduria del poble acumulada durant centenars de generacions es perd en pocs anys” (Joan i Wittlin, 1992, 31). Si volem progressar, farem de saber bé on ens hi havíem quedat.

Aquesta activitat ha estat d'ordre primer al territori valencià i, com afirma Crespo Mas (2012, 108), “lluny de ser esporàdica o puntual, gaudia d'una tradició i una importància històriques gens menyspreables” i, tanmateix, no s'han encetat suficients recerques ajustades a la seua causa. A Catalunya i, sobretot, a les Balears aquest tema ha estat, si més no, tractat amb més profusió que a les nostres terres.

L'activitat del nostre forn de calç cessa l'any 1992 molt per darrere d'allò habitual a les nostres contrades que, pel cap baix, se situa devora els anys 70: “l'any 1971 es farà l'última olla de calç a les valls del riu Guadalest i del riu Algar” (López, 1999, 65). Comptem, a més a més, amb fotografies inèdites sobre el procés i el forn en estat pur, com difícilment en queden amb la resta de forns del territori, abandonats d'aleshores ençà, dels quals majoritàriament perviuen retrats de les seues runes.

Val a dir que la perllongació d'aquesta activitat es deu a la seua adaptació. Açò significa que a l'igual d'altres tipologies de forns, en primer lloc, passava per ser una activitat familiar, per al mer autoconsum. En parcel·les de bosc a les muntanyes, s'utilitzava la llenya, la pedra i s'aprofitava el desnivell natural del terreny i les roques. Així, tant el forn com els materials es trobaven a prop. Amb la difersificació dels oficis, el treball s'especialitza i demana una consagració exclusiva. Llavors, el forner es dedica "per complet a la producció i venda de la calç a mercats locals i de les rodalies" (Crespo, 2012, 118). En el darrer esglaió d'aquest incipient procés d'industrialització, la feina del calciner focalitzaria en exclusiva sobre la producció i els compradors acudirien directament al magatzem per a comprar, de manera que les tasques de venda deixen d'ocupar un temps equivalent al de la producció.

Sense més, enguagem el nostre treball amb l'humilitat d'aquell que coneix els seus límits i que entén l'abast superior del tema que tracta.

3. HIs Tò RIA

"Fa anys que la meua família es dedicava a fer canyissos per a la pansa. Els meu avi, que venia de Pego i que es casà amb una jove d'Oliva, ens va portar aqueix sobrenom, els Canyissers. A la Marina i a les zones del sud de la Safor féiem bona cosa de pansa, perquè hi havia raïm, a muntó. Però el temps de la fil·loxera va vindre i els cultius passaren males temporades. S'acabà la faena dels canyissos. El meu avi no pogué fer endavant la despesa i llavors es comprà quinze o setze fanecades a la carretera de Pego. Però tot era pedra. Un autèntic pedregal. Un tros que no valia un clau.

Se li ocorregué que, com que hi havia molta pedra, podria fer un forn. Començà a fer calç. I així passàrem a dir-nos els Calciners. Com que l'avi Ximo tenia un fill major, feren dos forns a banda i banda de la carretera. El primer fou per al pare i era de carbó. L'altre, per a Salvador, el major, de llenya, perquè se suposava que era més barat. Salvador comprà els terrenys al pare i, quan morí prematurament, els els llegà als germans Toni Vicent i Joaquín, els altres dos germans de ma mare. Jo li vaig comprar el terreny al cosí Antonio, fill de Toni Vicent, i treballava també mentre en el de Joaquín [...], així em vaig ensenyar, entre els meus oncles i els meus cosins. Així vaig aprendre la tècnica del meu avi Ximo. I fou també així com em vaig quedar sol. L'últim dels calciners d'Oliva".¹

1 Reproducció transcrita del testimoni oral del senyor Bolo i Gavilà.

4. EL PROCÉS

4.1. Obtenció de la pedra calcària

Una primera aproximació, de tipus científic, ens acosta a la definició donada per l'*Enciclopèdia Catalana*:

La calç és un sòlid blanc, d'un punt de fusió molt elevat (uns 2 600°C) [...]; té una gran afinitat per l'aigua, que la transforma en hidròxid tot desprenent una gran quantitat de calor. És emprada en construcció per a la preparació del morter. Hom l'empra, també, per a preparar bases alcalines, carbur de calci, vidre i clorur de calç, per a depurar aigües dures, en adoberia per a depilar pells, en agricultura per a neutralitzar els sòls àcids, i, per raó del seu alt punt de fusió, com a material refractari en els recobriments de forns d'altres temperatures. És anomenada també calç viva, per oposició a la calç morta.

En aquesta definició han quedat establertes, més o menys, quines són les qualitats de la calç i, d'acord amb elles, quins usos se'n poden fer. Però, com hi arribaven els calciners? Cada territori fa ús de diferents procediments. A Mallorca, per exemple, s'aprofitava la situació natural de la serra de Tramuntana per a obtindre, d'una banda, la llenya de cremar i, d'altra, la pedra que, gràcies al pendent de la serra, es transportava fàcilment fins al forn. Com s'arriba en el cas oliver a obtindre aquesta pedra?

La situació orogràfica d'Oliva estimula un paisatge apte per a replegar la pedra calcària sense fer gaire esforços. El riu de Gallinera es forma per la recollida d'aigües pluvials del vessant sud de la serra de l'Almirall, dels vessants nord de la serra Foradada i de les llomes del Xap. Té el seu inici en les proximitats de Benissili i continua encaixat fins a la seua eixida a la plana d'Oliva (Ortolà, 2003). D'aquesta manera, el riu guarda en el seu llit garberes de pedra, "pedra molt bona" com ens ha dit el mateix calciner, que han abocat les muntanyes després de segles i segles d'erosió. Les aigües de pluja –perquè el riu de Gallinera és més aviat un torrent– les arrossega fins a la desembocadura en el terme oliver.

En efecte, doncs, el calciner recollia la pedra del llit sense gaire inconvenients, ja que el Gallinera és quasibé un torrent i, per tant, sol estar sec. En un principi, la faena era compartida, no sempre hi anava el calciner. Familiars que coneixien les qualitats de la pedra solien participar-hi. S'anava amb el carro al riu i es destriava la pedra que no fóra massa grossa ni massa petita.

Tot i així, com qualsevol element natural, les mesures mai no eren homogènies, per això, Alfredo remarca que era necessari igualar la pedra en arribar al forn. Calia afinar-la ja que, d'una banda, si era petita es desfeia ràpidament –es cremava abans– esdevania grava-pols i, conseqüentment, ofegava el forn.

Alfredo Bolo carrega la pedra amb la mida ajustada
(Autor de la foto: Josep Bolo Gràcia, ca. 1991).

Per l'altra, si era massa grossa, costava massa de cremar i llavors l'interior es quedava cru. Quan una estava desfeta, l'altra encara era crua. S'imposava buscar una solució. El calciner partia les pedres grans amb un martell i les igualava amb una masseta. Aquesta acció, repetim, era fonamental en el procés perquè el forn cremés a la mateixa temperatura per totes les bandes.

Alfredo Bolo pesa el carbó (Autor de la foto: Josep Bolo Gràcia, ca. 1991).

Una vegada destriada la pedra i arribats al forn, començava l'autèntic procés, l'únic on sols intervenia el calciner.

Hui dia, l'expoliació descontrolada dels recursos naturals, en el nostre cas concret, de pedra, per a guarnir jardins tiny els nostres paisatges d'una vacuitat desoladora. El riu, en sentit figurat, ha quedat segons Alfredo "més net que un espill", sense possibilitats de trobar enlloc quantitats contingents de pedra.

4.2. El forn

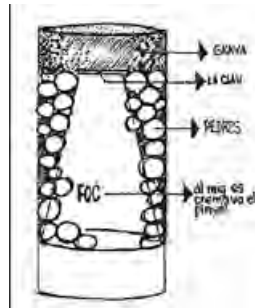
Segons l'entrada del *Diccionari Alcover-Moll*, una definició general del forn de calç seria:

El forn de calç es construeix en un pendís. Consisteix en una gran cavitat que s'enfonsa alguns pams sota terra, està limitada lateralment per una paret gruixuda de pedres posades una sobre l'altra i una al costat de l'altra, i per la part superior es cobreix amb una capa de pedres, llenya i terra, formant cúpula. Té una obertura a baix, destinada a alimentar el forn, i una altra a la cúpula per donar sortida al fum.

En el nostre cas, els forns que hi havia tant a la Marina com a la Safor –al Verger i a Oliva, respectivament– estaven constituïts per una gran cavitat de forma troncocònica, una espècie d’“embut”. L’altura del forn vorejava els sis metres, la meitat dels quals, tres aproximadament, estaven colgats. El “con” comptava amb tres metres de diàmetre a la part superior i, de metre vint a metre cinquanta, aproximadament, a l’inferior.

El cos central era flanquejat per dues parets gruixudes de pedra, una mena de contraforts. Un dels murs posseïa una obertura inferior que descendia fins a la part més baixa del forn, on el diàmetre de l’“embut” era més estret. Des d’ací, l’alimentaven.

Per la seua banda, els forns de llenya, predecessors a Oliva dels de carbó, estaven contruïts a base de rajola. Contràriament als de carbó, tenien forma redona (Salort, 1990, 9) o, fins i tot, potser una mica més tancada en la part alta. La llenya –provinent dels arbres de muntanya, com ara pi, carrasca o garrofer– s’apilava a la part inferior. Voltant la paret del forn hi havia prestatges on es disposaven les pedres, per pisos. El calciner li botava foc a la llenya i, quan el forn havia assolit les calories suficients, s’abocava el *cisco*, el pinyol d’oliva ben sec, cremat, una espècie de carbonissa, que servia com a combustible.

La tipologia més antiga: el forn de llenya.

Les propietats, les mesures i el funcionament del forn no escauen en aquest treball. La nostra investigació no ha abastat altres formes de cremar, però consideràvem que almenys aquesta precedent havia d’anotar-s’hi. El nostre entrevistat esmentà aquest forn en una conversa, però admeté que quasi no hi havia treballat perquè era molt jove. És lògic que el forn de llenya tingués èxit. D’una banda, perquè la zona comptava amb vasts oliverars; de l’altra, perquè el carbó no era tan accessible. El pinyol d’oliva esdevenia, així, la millor opció de combustible.

4.3. Enfornar

Abans d'emplenar el forn, el calciner repassava les parets internes amb morter, perquè la calor no hi traspasés. La pedra de les parets podia suportar així la intensitat i la duració del procés calorífic.

El calciner repassa amb morter les parets internes del forn com a aïllament (Autor de la foto: Josep Bolo Gràcia, ca. 1991).

Una vegada igualada la pedra perquè cremés homogèniament, s'omplien els cabassos amb trenta-sis quilos de pedra i amb onze de carbó cadascun. La base sobre la qual es dipositava la llenya de figuera era una graella de ferro formada, per una banda, a partir dels eixos que unien les rodes d'un carro, uns ferros forts ajustats, i per l'altra, d'uns ferrets més xicotets, mòbils.

El calciner ajusta els eixos mòbils que després enretirà (Autor de la foto: Josep Bolo Gràcia, ca. 1991).

El calciner s'estimava llenya de figuera perquè "s'agarrava al foc" ràpidament, fins i tot gitada sobre els ferros. Quan no n'hi havia de figuera, s'emprava llenya de taronger.

Alfredo Bolo disposa la llenya de figuera (Autor de la foto: Josep Bolo Gràcia, ca. 1991).

El llit de llenya s'aplanava i per damunt s'abocava carbó de varietat antracita, que prové d'arbres de llenya dura. L'antracita és un carbó que suporta les altes temperatures que necessita la calç per a cremar. Damunt del llit de carbó, s'abocava la pedra. El procediment es repetia, exceptuant la capa de llenya, fins al ras de la boca del forn.

El calciner anivella les capes de pedra i carbó (Autor de la foto: Josep Bolo Gràcia, ca. 1991).

Les proporcions de cabassos de pedra i carbó en un inici eren equilibrades. Per cada cabàs de pedra, un cabàs de carbó. En aquesta proporció, al forn d'Oliva es disposaven cinc cabassos de pedra i cinc de carbó. El calciner enfi-

lava una escaleta i baixava fins al cor del forn cabàs per cabàs. Acuradament aplanava el carbó i la pedra.

A mesura que ens allunyàvem de la fogaina, ja no era necessari tant de carbó, el forn ja havia assolit temperatura. Així, la proporció de les capes següents era de dos de pedra a una de carbó, més o menys. Se n'omplien cinc de carbó i nou de pedra amb aquesta proporció. Aquestes tandades ja no es baixaven cabàs per cabàs, sinó que es llançaven directament des de la boca del forn i després ja es procedia a anivellar-les. Això es devia al fet que la distància des d'on llançava el calciner la pedra era molt curta i, per tant, el colp que rebien el carbó o la pedra no els podien rompre.

Alfredo Bolo llança les darreres tandades des de la boca del forn (Autor de la foto: Josep Bolo Gràcia, ca. 1991).

Finalment, al darrer tram de la xemeneia, la quantitat de pedra triplicava la de carbó, cinc cabassos de carbó per quinze de pedra. Amb açò, quedava cobert el forn a la meitat. Altrament, si s'hagués omplert tot el foc, s'hagués ofegat.

Així les coses, el calciner marxava i l'endemà, a trenc d'alba, treia les primeres pedres cuites de baix i afegia la pedra que havia reservat, tres tongades amb devora cinc cabassos de carbó per tretze o catorze de pedra calcària. Així, el forn quedava acaramullat. Aquesta és l'estructura bàsica de muntatge:

Fogaina feta amb argelada → Graella de ferro → Llenya de figuera →
Carbó → Pedra calcària → Carbó → Pedra calcària...

Sobre aquesta última capa de pedra, s'aplicava morter perquè retingués la calor i, de tant en tant, es deixaven alguns porus perquè també pogués respirar el forn. Els corrents d'aire aportaven l'oxigen necessari per a la combustió.

4.4. Coure

Una vegada el forn estava preparat, el calciner havia de botar foc. La cocció durava a l'inici, pam dalt pam baix, una setmana. El nostre entrevistat, tanmateix, va aconseguir reduir el temps entre cinquanta-dues i quaranta-vuit hores. Açò fou possible, segons conta, perquè "féu treballar més el forn" i abans de les vint-i-quatre hores "ja començava a traure calç llevant ferrets de l'enreixat" i deixant-la caure al lloc de l'extinta fogaina d'argelaga.

La cocció començava amb la fogaina. El calciner entrava al fossat, escampava pols de calç sobre el sòl del forn perquè no es cremés. Per damunt, apilava llenya de muntanya, d'argelagues normalment, ja que fan molta flama. A continuació, agarrava foc la llenya de figuera i, tot seguit, s'agarrava el carbó. En cas de no aconseguir-ne, d'argelaga, bastava amb taronger.

El calciner inicia la cuïta (Autor de la foto: Josep Bolo Gràcia, ca. 1991).

La fogaina s'alçava a poqueta nit. I cremava tot al llarg de la nit. A la matinalada, el calciner anava a veure el forn i a comprovar que el foc continuara viu, roent. Feia una ullada al carbó perquè cremés correctament. A continuació, movia alguns dels ferrets xicotets, de la graella i llavors queia la primera pedra, suficient per a somoure tota l'estructura superior. Aquest procediment es coneixia com "punxar el forn" per a airejar. Amb açò s'aconseguia fer entrar corrent d'aire entre les capes de pedra i carbó i augmentar, així, el ritme crematori.

Graella base formada per eixos de roda (grossos) i ferrets (estrets)
(Autor de la foto: Josep Bolo Gràcia, ca. 1991).

En síntesi, en primer lloc, s'encenia la fogaina amb l'argelaga. La flama arribava fins a la graella i feia encendre directament la llenya de figuera. A continuació, la llenya traspasava la calor al carbó i aquest, en estar en contacte amb la pedra, li'l transmetia de nou. La pedra, en prendre temperatura, escalfava directament la capa superior de carbó i així successivament.

Veiem doncs, com el forn aprofitava la tendència ascendent de la calor per a coure la pedra. Per damunt de tot, el calciner sempre s'assegurava que la cremada fos constant quan, de tant en tant, sacsava la base i deixava caure un poc de les primeres capes de pedra cuita, somovia el conjunt i així es produïa el pas de l'aire.

Alfredo Bolo extrau la primera tongada de pedra cuita (Autor de la foto: Josep Bolo Gràcia, ca. 1991).

En aquest punt, a mitjan cocció, després d'haver “punxat” (sacsar) el forn, s'afegia la pedra i el carbó reservats. S'acabava, així, d'omplir el forn fins a la part superior i es deixava un dia més cremant.

4.5. Desenfornar

Com ja hem vist, la primera fornada de pedra es treia a la matinada del primer dia. Amb compte es desenfornaven les capes de baix, que ja estaven cuites.

El calciner destria la pedra cuita (Autor de la foto: Josep Bolo Gràcia, ca. 1991).

Després d'aquesta primera fornada, s'aguardava fins l'endemà perquè la resta de la pedra abocada *a posteriori* estigués cuïta. Llavors es repetia el procés, però, en lloc de sols desplaçar un ganxo, s'hi retiraven tots. Quedaven només els fixos, per tant. Tota la pedra cuïta es desplomava i es repetia l'extracció en cabassos amb la pala ganxo.

Hem de considerar que el temps que s'esmerçava en aquesta operació no era poc, ja que la capacitat del forn era de nou-centes arroves (11.250 kg), almenys fins als anys 50 del segle xx, quan l'ús de la calç per a emblanquinar encara era majoritari.

L'ofici de desenforar era, per tant, una tasca força perillosa, car la pedra cremava viva. Alfredo ens ha mostrat les mans i en són testimoni d'haver-se arriscat a jugar amb el foc tota una vida. La seua dona i els seus fills ens asseguren que arran del treball, d'haver de suportar altes temperatures i del contacte amb la flama, el calciner perdé el sentit de l'olfacte i potser, a conseqüència d'açò, el del gust.

Després d'haver-la distribuïda en cabassos, amb la pala ganxo, se seleccionava. El criteri era simple. La calç pesa menys que la pedra calcària. Amb açò el calciner era capaç de destriar la pedra cuïta de la crua. Encara més, si quedava algun dubte, el calciner podia partir la pedra per a comprovar-ho. Aquest afany es dedicava sobretot a les pedres grans, atés que eren les que més perill feia que no s'hagueren cuït totalment. Ens fem així una idea de la dimensió de la feina, curosament treballada de pedra en pedra.

4.6. Emmagatzemament

La calç era apilada i coberta amb plàstics damunt pols de calç per a protegir-la, perquè la calç en contacte amb l'aire es desfà. Era una espècie d'aïllament. Després, a poc a poc, el calciner la seleccionava en sacs i la disposava per a la venda.

Així, una vegada tot desenforat i a punt per ser venuda, la calç es pesava en arroves o mitges arroves. També –encara que no era tan freqüent– a quarterons, mesura que equival a la quarta de l'arrova. Ara bé, cal aclarir que l'arrova de calç era equivalent a 12,5 kg, a diferència de l'arrova de taronges que es correspon a 13 kg.

Alfredo Bolo pesa i embolcalla per a la venda (Autor de la foto: Josep Bolo Gràcia, ca. 1991).

4.7. Venda i usos

Les propietats de la calç són conegudes des d'antic. S'ha emprat fonamentalment en agricultura i en la construcció. Segons Plini, Cató tenia un forn de calç a la vil·la, perquè a les oliveres els anava bé la cendra del forn de calç. Servia com a fertilitzant ja que aportava calci, que és un nutrient excel·lent per a les plantes.

Com ocorre amb la resta de processos tradicionals, els recursos extrets amb alt cost humà i material es gestionaven i s'aprofitaven al màxim, tot al contrari del que passa actualment quan els productes només es poden dedicar a una finalitat –per a la qual han estat ideats– i en el pitjor dels casos tenen un ús efímer (usar i llançar). Com avança Crespo Mas (2012, 118-119), gràcies al *Llibre de secrets d'Agricultura* (1617) podem comprovar com, a casa nostra, en l'edat moderna, la calç tenia usos insospitats que als nostres ulls poden semblar fins i tot extravagants:

La calç s'emprava per a fer emplastres contra el verí de carboncles, per a confitar olives, per matar el corc dels arbres, per a adobar la figuera i fer-la fèrtil, per a regar codonyers malalts, com a fem perquè els arbres fruitals maduren abans [...] per a protegir carn macerada [...] per a soldar el vidre trencat (mesclada amb ou), per a fer unguents amb què apegar ungles partides, per a fer lleixiu que netejava la ronya dels animals, per a enlluir bucs d'abelles, per a emborratxar els peixos i pescar-los millor, etc.

Més recentment els usos que registrava la calç a les nostres contrades giraven al voltant de l'elaboració del lleixiu per a fer la pansa, per a fer morter, per a "ensulfatar la vinya" i també per a "emblanquinar les cases i evitar així la humitat" (Crespo, 2012, 119), ja que, entre d'altres, "en una casa ben emblanquinada no hi entren tant ses mosques ni es moscards" (Joan i Wittlin, 1992, 33).

Especialment, els forns de calç a la Marina i la Safor eren els primers distribuïdors de calç als pansers. Recordem que, sobretot, la zona de la Marina s'ha dedicat fructuosament al conreu de la pansa, fins que les exportacions de Corint l'han superada en volum i han competit amb preus més baixos. La pansa, hui dia, l'escalden particulars, famílies que per tradició encara segueixen cada mes de setembre fent el ritual, per a ús i venda propi o per a ser venuda

El panser introdueix la cassa en la caldera amb lleixiu candent
(Foto cedida per Gabriel Pascual i Soler, ca. 2008).

a la cooperativa. Segons el manual *L'elaboració de la pansa a la Marina* (1990, 28-29), en una caldera es feia un compost a base de calç per a escaldar la pansa abans d'assecar-la:

Antigament, uns dies abans de l'escaldada, calia acomplir una tasca: fer el lleixiu dins del cossi, receptacle de terrissa de forma tronco-cònica. Hom hi ficava cendra, **calç** i aigua i una vegada fermentat el compost, es treia per mig d'una canyeta ajustada a un forat del cossi [...] el raïm s'aboca després del cabàs a la cassa, instrument de metall a manera de cedàs i amb un mànec llarg. El pansero sosté uns segons la cassa plena de raïm dins la caldera. [...] Una pila de canyissos resta al costat de la caldera per a que el pansero hi aboque la cassa de raïm escaldat.

A continuació, es procedia a l'assecat de la pansa (Conselleria d'Agricultura i Pesca, 1990, 30):

L'home continua escaldant i buidant la cassa plena de raïm fins omplir el canyís. Els altres mentrestant van escampant el fruit, tot el que poden per tal que l'aire i el sol puguin arribar a tots els grans.

Una vegada escaldada, la pansa s'asseca (Foto cedida per Gabriel Pascual i Soler, ca. 2008).

Per a acabar el procés, calia apaivagar l'aigua de la caldera (Conselleria d'Agricultura i Pesca, 1990, 33):

En un primer temps, la calç és apagada amb l'afegit d'una quantitat d'aigua aproximadament igual a la de la calç, i hom obté calç en pols; després, afegint-hi una quantitat d'aigua similar a l'anterior, es converteix en pasta de calç. [...] Un cop finalitza el procés el pansero neteja la cassà. Llavors aprofitant l'aigua calenta de la caldera hi fica pilons de fusta. Això ho fa per dos raons: aturar l'ebullició de l'aigua i desinfectar els pilons que no ha utilitzat i que emprarà la pròxima vegada.

Així com veiem, la calç, en el cas de la pansa, està destinada a dues funcions: primerament, ajuda a agafar temperatura a la caldera, atés que la calç, com hem dit a l'inici, té “un punt de fusió molt elevat (uns 2 600°C), una gran afinitat per l'aigua, que la transforma en hidròxid tot desprenent una gran quantitat de calor.” La pansa, per escaldar, necessita calor intensa però breu, cosa que fàcilment pot aconseguir-se amb l'anterior compost. En segon lloc, el lleixiu serveix per a desinfectar els pilons.

Pel que fa a la construcció, la calç, mesclada amb aigua, grava o arena duta de la mar pròxima, constituïa una excel·lent argamassa o morter. A més a més, també la calç estava destinada a emblanquinar. El procés s'aconseguia posant els trossos de calç en remulla en un viver ple d'aigua (amarar). El viver, o la gerra per a menors quantitats, amb el contacte de la calç (pedra escaldada) començava a bullir. En passar vint-i-quatre hores, la pedra esdevenia un líquid pastós, apte per a començar a emblanquinar. L'emblanquinament de cases era, a banda, higiènic perquè a més de pintar, netejava i desinfectava, cosa que hui dia no s'aconsegueix amb els substituïts sintètics. La calç servia, a més a més, d'aïllament tèrmic de les cases o per a la desinfecció de cisternes. La forta basicitat de la calç permetia de neutralitzar sòls àcids o depurar aigües dures.

L'extinció dels usos que abans acomplia la calç ha provocat la seua pròpia fi. Als olivars i, per extensió, a l'horta, ja no s'apliquen adobs naturals sinó productes químics més barats. El mateix ha passat amb la pansa. En comptes de fer lleixiu, ara s'empra sosa càustica, perquè és més amanesca que el compost. Deixarem a banda consideracions sobre l'evolució del món de l'agricultura al nostre territori que, evidentment, faran minvar fins i tot l'ús dels mateixos productes substituïts.

Per un altre costat, la pintura sintètica ha reemplaçat la calç, atés que la primera es forma en processos industrials a gran escala, per mitjà de substàn-

cies químiques orgàniques molt fàcils i barates de produir. El cost temporal, material i humà és incomparable. La calç no podrà mai competir al mercat amb els preus de la pintura de fàbrica.

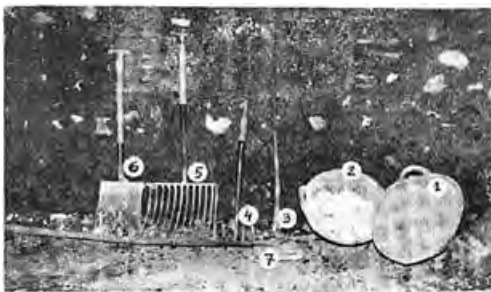
Les necessitats de la societat, és cert, també han canviat. Les cases són més àmplies, amb millor ventilació i es busca decorar-les amb més colors. En la construcció, el morter ha estat superat amplament pel ciment i el formigó, força més resistents. Així és doncs, en definitiva, com de mica en mica ha desaparegut l'ofici.

Amb tot, els forns del Verger i Oliva comptaven amb capacitat per a nou-centes arroves. Fins als anys 45 i 50 del Nou-cents, es produïen aquestes quantitats amb uns guanys que voltaven les 3.600 pessetes, és a dir, que cada arrova es pagava a quatre pessetes més o menys. Ara bé, durant la segona part del segle, Alfredo, al seu forn, només feia de dues-centes a tres-centes arroves –sense comptar-hi la pols–, a 700 pessetes cadascuna. Aquests preus, en realitat, arriben hui dia a tindre un valor incalculable, si tenim en compte que no passaria molt de temps abans que no es deixés de fabricar calç definitivament.

4.8. Eines²

Aquestes eren les principals eines que emprava el calciner:

1. Cabàs d'èspart, on es dipositava la calç.
2. Cabàs de goma: substituït de l'anterior perquè és molt més econòmic. Apareix amb trossos de calç.
3. Masseta de trencar la pedra.
4. Ganxos: servien per a omplir el forn de pedra.
5. Pala ganxo: s'emprava per a desenforar.
6. Pala plana: servia per a replegar la pols de la calç.
7. Forca: per a empènyer la llenya dins el forn.

Eines (*Penya Roja*, 1, 1990, A. Salort).

2 A. SALORT, *Oàcis desapareguts: el calciner*, 1990, p. 9.

5. CONCLUSIONS

5.1. Epíleg

Des de la primera referència que trobem sobre els forns de calç en l'antiguitat romana fins als nostres dies han passat moltes vides. Marc Porci Cató ja s'hi referia el 160 aC en *De agri cultura*. Des d'aleshores ençà han pervingut els costums. Progressant, és clar. L'hem inclòs pel gust de poder convidar a reflexionar sobre els orígens antiquíssims d'uns costums que fa poc més de vint-i-cinc anys encara pervivien. Al text, Cató (2009, 157) descriu un forn no gaire distint als que s'han fet usar a Eivissa, Mallorca, València, Alacant, Catalunya...:

Fes el forn de calç de deu peus d'amplada i vint d'alçada; redueix l'amplària a tres peus en la part més alta. Si realitzes la cocció amb una sola boca de forn, fes a l'interior una gran cavitat, suficient perquè pugui contindre la cendra, i així evitar que s'haja de traure fora, i construeix bé el forn, fes que la base abaste totalment la part més baixa del forn. Si fas la cocció amb dues boques de forn no serà menester una cavitat; quan calga traure la cendra, extrau-la'n per una de les boques, en l'altra continuarà havent-hi foc. Procura que el foc estiga permanentment encés, que no s'estingisca ni tan se val de nit, en cap moment. Tracta de ficar al forn les pedres més blanques i uniformes que hi trobes. Quan construisques el forn, fes que els pous estiguen tallats en vertical, cap avall; quan hages cavat prou, disposa l'emplaçament del foc de manera que estiga, en la mesura de tots els possibles, el més profund i el menys exposat al vent. Si tens un emplaçament per fer un forn poc profund, construeix la part més alta amb rajola o amb pedres i morter, revoca'n la part més exterior, la més alta. Quan encegues el foc a la part de baix, procura que no isca cap flama per un altre lloc que no siga l'orifici circular de la part de dalt. En cas que surta per algun altre orifici, tapa'l amb argamassa. Evita que el vent tinga accés a la boca del forn; per damunt de tot, evita el migjorn. El senyal que la calç és cuïta serà el següent: es requerirà que les pedres de la part més alta estiguen cuites, a més a més, les pedres de més avall que ja siguen cuites es desplomaran i la flama eixirà amb menys fum.

5.2. Agraïments

Tots els agraïments li'ls dec al meu avi, Alfredo Bolo. Sent que les converses que hem mantingut han estat un do absolut. No m'hagués pogut fer cap

millor regal que aquest desgavell de records que he tractat, amb dificultats, de reconstruir. Perquè aquest era el moment, i, mal que em pese, potser el dia que hagués decidit de fer-ho no n'hauria pogut.

Perquè quan ell mora, amb ell també haurà quedat soterrat un ofici, una forma de vida i part d'una cultura. Espere que aquestes lletres es guarden de l'avenir incert.

BIBLIOgRAFIA

- CATÓ, Marc Porci (2009): *De agri cultura*, Tecnos, Madrid.
- CONSELL D'EIVISSA (1995): *Enciclopèdia d'Eivissa i Formentera*, Eivissa [en línia].
<<http://www.eeif.es/intro/intro.html>> [consulta: 24 novembre 2012]
- CONSELLERIA D'AGRICULTURA I PESCA (1990): *L'elaboració de la pansa a la Marina*, Generalitat Valenciana, València.
- CRESPO MAS, Teodoro (2012): "Usos tradicionals de la muntanya de la Marina. Inventari i estudi etnoarqueològic dels forns de calç de Benissa", dins *Recerques del Museu d'Alcoi*, 21, pp. 107-122.
- GRUP ENCICLOPÈDIA CATALANA (1998): *Gran Enciclopèdia Catalana*, SAU, Barcelona [en línia].
<www.enciclopedia.cat/> [consulta: 28 novembre 2012]
- INSTITUT D'ESTUDIS CATALANS (2002): *Diccionari Català-Valencià-Balear*, Editorial Moll, Barcelona - Ciutat de Mallorca [en línia].
<<http://dcvb.iecat.net/>> [consulta: 22 novembre 2012]
- JOAN I MARÍ, Bernat, Curt WITTLIN i Maria Lluïsa WITTLIN (1992): "L'antiga art de coure calç a Eivissa", dins *Eivissa*, 22, pp. 30-33.
- LÓPEZ MIRA, José Antonio (1999): "Els aprofitaments d'origen mineral", dins *Recerques del Museu d'Alcoi*, 8, pp. 63-71.
- ORTOLÀ, Juanjo (2003): "El riu Gallinera", dins *La Vall de Gallinera* [en línia].
<<http://www.lavalldegallinera.net/riu/riu%20gallinera.html/>> [consulta: 15 novembre 2012]
- SALORT, A. (1990): "Oficis desapareguts: el calciner", dins *Penya Roja*, 1, pp. 8-10.

